

Т. Г. Шевченка, збереження його образу в історичній пам'яті наступних поколінь українства, що стало важливою ділянкою громадської діяльності Є. Х. Чикаленка.

Бібліографічні посилання

1. *Старовойтенко Інна*. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи: моногр. / Інна Старовойтенко. – К., 2009.
2. *Чикаленко Євген і Стебницький Петро*. Листування. 1901–1922 роки / Євген Чикаленко – Петро Стебницький / упорядк.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко, вступ. ст.: Н. Миронець, І. Старовойтенко. – К., 2008.
3. *Чикаленко Євген*. Спогади (1861–1907) / Євген Чикаленко. – К., 2003.
4. *Чикаленко Євген*. Щоденник: у 2 т. – Т. 1 (1907–1917) / Євген Чикаленко. – К., 2004.
5. *Чикаленко Євген*. Щоденник: у 2 т. – Т. 2 (1907–1917) / Євген Чикаленко. – К., 2004.
6. *Чикаленко Євген*. Щоденник. 1919–1920 / Євген Чикаленко / за ред. Владислава Верстюка та Марка Антоновича. – К.; Н.-Й., 2005.

Надійшла до редколегії 10.03.2011

УДК 94 (477) «17 / 18»

Т. Ф. Литвинова, О. О. Січкач

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЯК М. П. ПОЗЕН СТАВ «КРІПОСНИКОМ» (ДО ПЕРСОНАЛІСТИКИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р.)

Переосмислюються існуючі в історіографії оцінки позицій М. П. Позена – одного із значних діячів Селянської реформи 1861 р.

Ключові слова: М. П. Позен, історіографічний образ, селянство, селянське питання, Велика реформа, Лівобережна Україна, Російська імперія.

Переосмысливаются существующие в историографии оценки позиций М. П. Позена – одного из крупных деятелей Крестьянской реформы 1861 г.

Ключевые слова: М. П. Позен, историографический образ, крестьянство, крестьянский вопрос, Великая реформа, Левобережная Украина, Российская империя.

The article reinterpreted existing historiography assessment position of M. P. Pozen – one of the major figures of the peasant reform 1861.

Key words: M. P. Pozen, historiographical image, the peasantry, the Peasant Question, Great reform, Left-bank Ukraine, Russian Empire.

Серед «українських» діячів Селянської реформи 1861 р. прізвище Михайла Павловича Позена (1798–1871) звучить найчастіше. І це не випадково. Адже ангажованість не тільки в регіональний, а й у загальноросійський вирій передреформених подій, його попередня чиновницька кар'єра, різностороння діяльність не могли залишитися непоміченими. Син лікаря, він 1836 р. отримав диплом на дворянство, герб [46, с. 304], зробив стрімку кар'єру, почавши службу в Департаменті народної освіти, згодом працював у Департаменті державного майна, Департаменті різних податків і зборів, був чиновником для особливих доручень при управителі Військовим міністерством, керував 1-м відділенням Канцелярії генерального штабу, 1-м відділенням Канцелярії Військового міністерства, був старшим чиновником Военно-похідної канцелярії імператора, управляв справами Комітету по устрою Закавказького краю, VI тимчасовим Відділенням Імператорської канцелярії, в якій зосереджувалися справи щодо Закавказзя.

Як вважають сучасні російські історики імперської політики на Кавказі, саме завдяки М. П. Позену та його програмі організації цивільного управління цим краєм, представленій Миколі I, було створено 1842 р. VI Тимчасове Відділення у складі Канцелярії імператора та Комітет по справам Закавказького краю. Управляючим VI відділенням був призначений М. П. Позен, який водночас став членом Комітету по Закавказзю [29]. У відставку Позен вийшов 1845 р. таємним радником, сенатором, кавалером багатьох орденів, у тому числі пруського ордена Красного орла 3-го ступеня, австрійського ордена Леопольда, ордена Станіслава 1-го ступеня.

У контексті подальшої діяльності з підготовки реформи 1861 р. важливо, що М. П. Позен мав неабиякий досвід фінансово-господарської та законотворчої роботи, оскільки працював у численних комітетах і комісіях з управління та перевірки різних, як би ми сказали, суб'єктів господарської діяльності – у комісіях щодо устрою дому Військового міністерства, по Сестрорецькому збройному заводу, у комітетах з виявлення зловживань у заготівлі та доставці лісоматеріалів для кораблебудування, щодо устрою Чорноморського козачого війська, брав участь в укладанні продовження «Зводу військових законів», проекту нового «Учреждения» по управлінню Закавказьким краєм [5; 36, с. 53, 54].

М. П. Позен був також значним дідичем і володів у Полтавській губернії великим маєтком Оболонь з двома селами, більше ніж 4 тисячами душ кріпосних обох статей [31, с. 313]. Із 348 селянських господарств 69 були переведені на оброк, інші переважно відбували панщину [39, с. 48, 49]. Крім полтавського, він мав маєток з більш як 5 тис. десятин землі та 1505 кріпосних чоловічої статі у Богородицькому повіті Московської губернії. Опис устрою московського маєт-

ку, надрукований 1858 р. в «Журнале селяського господарства» [34], дає можливість уявити стиль управління та ставлення поміщика до селянської справи, що важливо для ревізії історіографічного образу.

Судячи з цього опису, відповідей Позена на питання Комітету цукроварів про організацію та роботу його Мар'їнського цукрового заводу в Хорольському повіті Полтавської губернії [35], а також свідчень сучасників, можна стверджувати, що після виходу у відставку та переїзду до полтавського маєтку він невдовзі довів його до найквітучого стану, чим викликав у краї загальну повагу [17, с. 54]. До того ж цей дідич зарекомендував себе як відповідальний та практичний господар, який дбав про добробут своїх підданих, не допускаючи їх розорення.

Однак в історіографії Селянської реформи за М. П. Позеном міцно закріпилася репутація кріпосника, консерватора, реакціонера, «адепта старорежимних порядків» [4, с. 207, 209; 12, с. 111; 13, с. 31, 189, 198; 19, с. 271; 26, с. 89; 47, с. 220], хоча його позиції істориками практично не аналізувалися. Не робилися також спроби комплексного аналізу поглядів М. П. Позена на селянське питання, якщо не враховувати підступів до цього у дипломній бакалаврській роботі одного з авторів цієї статті. У даному випадку не будемо вдаватися до детального розгляду всіх причин формування саме такого образу, оскільки це потребує спеціальної уваги. Зупинимось лише на декількох важливих моментах.

М. П. Позен і сучасниками й істориками визнавався однією з важливих фігур у процесі підготовки Селянської реформи. Його вплив на урядову політику в 1857–1858 рр. для істориків є беззаперечним. Уже в 1855–1856 рр. він одним з перших подав Олександрю II декілька записок, що стосувалися організації процесу підготовки реформ у Росії. За розпорядженням імператора записка «О мерах освобождения крепостных крестьян» розглядалася в Міністерстві внутрішніх справ та Секретному комітеті, які ще не мали чіткої програми реформування, і, як вважає Л. Г. Захарова, «вынудила Министерство хотя бы отчасти уточнить свою ориентацию в крестьянском вопросе» [14, с. 30, 31]. А записка «О системе улучшения по основному предметам государственного управления», за думкою В. Г. Чернухи, відіграла важливу роль у створенні Ради міністрів у 1857 р. [45, с. 125, 126]. З цього приводу дослідниця також висловила більш розлого: «Мысль о создании коллегии министров была высказана полтавским помещиком М. П. Позеном в одной из записок 1855 г., поданных Александру II. Доказывая необходимость создания «общей системы», которая объединила бы «все части в одно стройное целое», Позен писал, что такая система может быть разработана только в учреждении, находящемся под наблюдением самого императора, и потому предла-

гал: «В этих видах полезно было бы учредить под непосредственным Высочайшим председательством Комитет из всех министров и главноуправляющих частями, прибавив к ним, по высочайшему усмотрению, и еще несколько сановников, не имеющих в своих руках никаких частей управления» [44, с. 139, 140].

Вплив же М. П. Позена на Я. І. Ростовцева, члена Державної ради, члена Секретного (Головного) комітету з селянського питання, голови Редакційних комісій, ключового будівничого Селянської реформи до 1860 р., на відміну від одного з перших його біографів [1], підкреслювали майже всі, хто так чи інакше торкався стосунків цих діячів [11, с. 381, 382; 13, с. 245, 250 та ін.]. Свої перші уявлення про селянську проблему і можливі шляхи її розв'язання Я. І. Ростовцев, який зовсім не був готовий до законодавчої діяльності [28, с. 183], значною мірою формував на основі записок М. П. Позена [12, с. 69]. За його дорученням останній уклав так звану Програму 21 квітня 1858 р. для роботи Губернських комітетів для покращення побуту поміщицьких селян [11, с. 382; 41, с. 291] (хоча участь М. П. Позена в офіційних документах і не фіксувалася [14, с. 97]), яка була затверджена Головним комітетом у присутності імператора. Прийняття саме цієї Програми стало, ймовірно, однією з причин різко негативного ставлення до М. П. Позена з боку ліберальних чиновників Міністерства внутрішніх справ, які ще в березні 1858 р. запропонували свій варіант програми для роботи Губернських комітетів.

Автором міністерського проекту, на думку О. О. Корнилова [22, с. 110, 111], був О. І. Левшин, за твердженням Л. Г. Захарової, – Я. О. Соловійов, а виправляв його М. О. Мілютин [14, с. 94–96]. У всякому разі добре обізнаний з ситуацією П. П. Семенов-Тянь-Шанський конфлікт, що відбувався навесні 1858 р., називав «распрей» між Я. І. Ростовцевим, з одного боку, та М. О. Мілютиним і К. Д. Кавелініним – з другого. В основі ж його лежала позеновська програма, яка «окончательно восстановила против Ростовцева не только Н. А. Милютина и всю его партию, но и все министерство внутренних дел» [40, с. 65, 66].

Правда, на цей момент єврей-вихрест, протестант (лютеранин), за яким через його стрімку кар'єру (за 25 років, не маючи військового чину, пройшов шлях від копіста до директора Канцелярії Воєнного міністерства, статс-секретаря імператора [40, с. 60–64]) в певних колах закріпилася репутація «вискочки». Один з можливих номінантів на пост міністра фінансів, М. П. Позен у молодих бюрократів не міг не викликати роздратування. Його широка обізнаність у державних справах, підкріплена практичністю успішного крупного господаря, що мав мастки не тільки у землеробському, а й у промисловому регіоні, власна незалежна думка також не імпонували міністер-

ським реформаторам. Особливо ущипливі зауваження з цього приводу звучали у 30–40-х рр. XIX ст. від князя О. С. Меншикова, який не міг терпіти статс-секретаря Позена [20, с. 558–560]. (Цікаво, що згодом сам князь за Кримську кампанію буде підданий нищівній критиці. А на його захист активно кинеться також наш герой, катеринославський поміщик М. Б. Герсеванов.)

До того ж у столичних колах навряд чи був забутий резонансний конфлікт Позена з М. С. Воронцовим, призначеним намісником Закавказзя, як писали мемуаристи, з подачі саме Михайла Павловича. Завдяки проекту управляючого VI відділенням Імператорської канцелярії по реорганізації цього регіону новий намісник Кавказу отримав надзвичайно широкі повноваження. Але законник Позен не захотів поступитися М. С. Воронцову, який «... действовал и держал себя по отношению к подчиненным как высокомерный и независимый феодал» і, за словами відомого мемуариста Ф. Ф. Вігеля, «...от подчиненных ему чиновников... требовал личной ему преданности и службы не государству, а лично ему, Воронцову, словно феодальному сюзерену» [18, с. 37]. Тому співчуваючих Позену було немало. У листах 1845 р. з Парижа (тобто чутки про позеновсько-воронцовські відносини швидко долітали й туди) М. І. Греч писав Ф. В. Булгаріну: «Я очень тебе обязан за письмо с подробностями о Позене... Я здесь ничего об этом не знаю. М. П. Позену скажи, что и здесь все, кто его знает, принимают искреннее в его судьбе участие, и все уверены, что он в скором времени будет на высшем месте. Царь справедлив, а Позенов у нас мало» [37]. Однак Михайло Павлович вирішив розв'язати справу не інакше, як попросивши 31 січня 1845 р. у імператора відставки [3; 16; 17], про що у лютому повідомили газети. Здається, у період роботи такої унікальної для Росії установи, як Редакційні комісії, саме боротьба найбільш активних гравців, що стояли на різних позиціях, за вплив на близького до імператора Я. І. Ростовцева також була однією з причин створення ще у сучасників того образу М. П. Позена, який міцно увійшов і в історіографічну традицію, оскільки різко негативні оцінки виходили саме з ліберального табору. Зокрема, один з провідних діячів реформи М. О. Мілютін, висловлюючи сумніви та побоювання щодо того, як піде справа, у листі до брата Д. О. Мілютіна від 19 квітня 1858 р. писав: «Трудно сказать, что из всего этого выйдет, но хороших надежд мало... В высшем правительстве гласно выявляется антипатия к делу: одни – по собственному интересу, другие – из популярности. Всего горестнее, что всем положением завладели Робер-махеры: Муравьев, Ростовцев и даже (как нимфа Эгерия) Позен, который появляется здесь на горизонте, мелькает и всегда оставляет после себя темный след. Последнее назначение довольно ясно свиде-

тельствует, что честная репутация не считается необходимостью для государственных мужей» [27, с. 91].

М. О. Мілютін, а також В. О. Черкаський і Д. П. Хрущов невдовзі стали укладачами [14, с. 21] «Материалов для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II», опублікованих у 1860–1862 рр. у Берліні [30]. Саме тут публічно було дано фактично вбивчу, дуже емоційну й упереджену характеристику М. П. Позену, повторену Я. О. Соловйовим у його «Записках» [13, с. 245, 251, 255].

Переконані у власній правоті, бюрократи-реформатори фактично протиставляли свої позиції, як вони писали, «новых деятелей, воспитанных на совершенно новых идеалах», «ловкой, но в сущности пустозвонной болтовне еврея прощельги», «шарлатана, да еще последнего разряда», з «пронырливым и двуличным нравом». Його «ничтожество», «торгашество», «несостоятельность» ліберальні бюрократи і намагалися викривати, як видно, особливо не обмежуючи себе в епітетах та гнівних випадках [30, с. 87–90].

Звичайно, в умовах жорсткого ідейного та інституційного протистояння останніх передреформених років мета виправдовувала засоби. І певною мірою такі інвективи можна було б зрозуміти навіть без роздумів над ступенем їх справедливості. Але треба врахувати, що саме такі оцінки й закарбувалися на «меморіальній» фазі формування образу цього полтавського дворянина та перейшли в історіографічну стадію, незважаючи на численні позитивні відгуки, що пролунали в мемуарній літературі. Це, зрозуміло, стало на заваді об'єктивному тлумаченню поглядів, позицій та мотивацій нашого «затятого кріпосника».

«Хитрым и двуличным крепостником» назве М. П. Позена один з перших значних істориків Селянської реформи О. О. Корнілов [23, с. 316]. Такі ж оцінки загалом продовжують виставляти й сучасні історики [33, с. 594; 47, с. 220], не переобтяжуючи себе скрупульозними персоналогічними студіями і не зважаючи на зауваження щодо неможливості інтерпретації аграрних проектів першої половини XIX ст. поза широким історичним контекстом, без урахування особливостей соціальної структури, фази соціального конфлікту, в якій аграрне суспільство було втягнуто, державних структур та резервів [32].

Характеристики ж, надані один одному сучасниками, тим більше не мають стояти на перешкоді ґрунтовному аналізу позицій тих, хто був «записаний» у табір «реакціонерів», «аристократів», «плантаторів». Зауважимо, що в сучасній русистичі вже віддається належне «аристократичній опозиції» Великим реформам, проблеми консервативно-бюрократичного реформаторства, «дворянської олігархії». При цьому «консерватори» розглядаються у тому числі з по-

зицій позитивної дії, адже у дебатах з ними й напрацьовувались і навички колективного вирішення важливих для країни проблем, і конкретний зміст реформи [6–10; 43].

До того ж і діяльність ліберальної бюрократії, головних промоторів урядової програми реформ, уявляється сучасним русистам не такою однозначною, як у ліберально-народницькій історіографічній традиції. Зокрема, американський історик Янні Коцоніс вважає, що «... бюрократические усилия и самодержавная воля, отменившие крепостную зависимость в 1861 г., так и не смогли подняться до ясного представления, какой порядок должен её заменить» [24, с. 30, 31]. А Стівен Хок, аналізуючи зусилля членів комісії щодо реформи банків, у тому числі й М. Х. Бунге, М. О. Мілютіна, які опонували у фінансових питаннях М. П. Позену, зазначає: «Хотя этих людей историки часто называют просвещенными бюрократами, они имели узкий взгляд на вещи, рассматривая решение проблем, стоящих перед Россией, преимущественно через фискальные рамки. Они были захвачены идеей железных дорог и в не меньшей степени враждебны к помещицей расточительности» [42, с. 91].

Нагадаємо також, що в ході обговорення важливих соціальних проблем значна частина найбільш активних діячів переживала складну ідейну еволюцію, навіть свої господарські інтереси дворянство могло розуміти по-різному, в залежності від можливих результатів реформи. Під таким кутом зору особа М. П. Позена взагалі не розглядалася. Однак він сам неодноразово повторював, що може помилятися, що складна проблема реформування потребує серйозних міркувань та розрахунків багатьох зацікавлених та відданих людей, він готовий був іти на обговорення та компроміси, погоджуватися зі слухними думками інших. Але, небайдужий, він не міг і не хотів мовчати, коли мова йшла про «великое отечественное дело».

Змушений весь час виправдовуватися і весь час роз'яснювати свої позиції, М. П. Позен 5 листопада 1859 р. в одному з останніх своїх письмових звернень до голови Редакційних комісій Я. І. Ростовцева на закиди опонентів у прагненні заради дрібного самолюбства ускладнити справу або «стеснить» селян на користь поміщиків ще раз відповідав: «Торжественно и положительно отвергаю всякое подобное обвинение и считаю недостойным оправдываться против него. От всей души желаю, чтобы крепостное право было уничтожено» [2, с. 272]. Так часто повторювані слова не можуть сприйматися інакше, як переконання. Інша річ, що окремо необхідно розбиратися в причинах та змісті розбіжностей між різними групами реформаторів. Але сумніватися у їх відвертості немає особливих підстав.

М. П. Позен відіграв також досить помітну роль у роботі Полтавського Губернського комітету, в якому він представляв дворянство

Хорольського повіту і за вибором став заступником головуючого, предводителя губернської корпорації Л. В. Кочубея [36, с. 47]. Разом з О. В. Богдановичем М. П. Позен був обраний полтавським дворянством представляти інтереси краю в Редакційних комісіях, де вони, як виявилось [25], досить активно обговорювали проект реформи, запропонований цією установою, відстоючи за дорученням корпорації малоросійську специфіку, що була притаманна краю до 1783 р. [38]. На засіданні Полтавського губернського комітету 13 грудня 1858 р., відповідаючи у ході дискусії на закиди щодо апеляції до моральності членів Комітету, він говорив: «Я вовсе не принадлежу к числу людей, проповедующих безпрестанно филантропию. Действительно, не филантропия, не увлечение сердца, а справедливость и право должны служить основанием к разрешению предстоящего нам вопроса».

Водночас, незважаючи на чисельні згадки про цю впливову на Полтавщині і «відому в Росії людину» [21, с. 8], у мемуарній та науковій літературі й до цього часу не існує навіть більш повного біографічного нариса, ніж той, що був вміщений в «Русском биографическом словаре» [5]. Хоча П. П. Семенов-Тянь-Шанський, також член-експерт Редакційних комісій, що належав до кола ліберальної бюрократії, вже після появи статті І. Давидовича зауважував: «Замечательно, что, хотя он был похоронен с честью в своем имении, которое поставлено было им в положение богатого родового поместья, но «струны громкие боянов не стали говорить о нем. ...И до сих пор его, во всяком случае, *крупная и не лишенная достоинств личность* (підкреслено нами. – авт.) еще не нашла себе биографа» [40, с. 64]. Все сказане залишається актуальним і зараз.

Бібліографічні посилання

1. *Богучарский В. Я.* Яков Иванович Ростовцев / В. Я. Богучарский // Великая реформа 19 февраля 1861–1911. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – М., 1911. – Т. 5. – С. 62–68.
2. Бумаги по крестьянскому делу М. П. Позена. – Дрезден, 1864.
3. Воспоминания М. П. Щербинина // Рус. архив. – 1876. – № 11. – С. 285–313.
4. *Гросул В. Я.* Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / В. Я. Гросул, Г. С. Итенберг, В. А. Твардовская, К. Ф. Шацилло, Р. Г. Эймонтова. – М., 2000.
5. *Давидович И.* Позен Михаил Павлович / И. Давидович // Русский биографический словарь. – СПб., 1905. – Т. Плав. – Прим. – С. 265, 266.
6. *Долбилов М. Д.* Аристократы-конституционалисты 1850–1860-х годов и проблема дворянской «олигархии» в России / М. Д. Долбилов // Ист. зап.: науч. тр. ист. ф-та. – Воронеж, 1999. – Вып. 4. – С. 52–73.
7. *Долбилов М. Д.* Политическое самосознание дворянства и отмена крепостного права в России // Общественное сознание в переходные и кризисные эпохи / М. Д. Долбилов. – М., 1996. – С. 13–17.

8. Долбилов М. Д. Проекты выкупной операции 1857–1861 гг.: к оценке творчества реформаторской команды / М. Д. Долбилов // Отечеств. история. – 2000. – № 2. – С. 15–36.
9. Долбилов М. Д. Сословная программа дворянских «олигархов» в 1850–1860-х годах / М. Д. Долбилов // Вопр. истории. – 2000. – № 6. – С. 32–52.
10. Долбилов М. Д. Статистический эксперимент реформаторов: коллизии в расчетах высших размеров крестьянских наделов при освобождении / М. Д. Долбилов // Россия сельская. XIX – начало XX века. / отв. ред. А. П. Корелин. – М., 2004. – С. 83–106.
11. Еленев Ф. П. Первые шаги освобождения помещичьих крестьян в России / Ф. П. Еленев // Рус. архив. – 1886. – № 7. – С. 353–404.
12. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России / А. А. Зайончковский. – М., 1968.
13. Записки сенатора Я. А. Соловьева о крестьянском деле // Рус. старина. – 1882. – Янв. – С. 227–258.
14. Захарова Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861 / Л. Г. Захарова. – М., 1984.
15. Иванюков И. Падение крепостного права в России / И. Иванюков. – СПб., 1903.
16. Из воспоминаний А. А. Харитоновна // Рус. старина. – 1894. – Февр. – С. 96–130.
17. Из записок барона (впоследствии графа) М. А. Корфа // Рус. старина. – 1900. – Янв. – С. 25–56.
18. Индова Е. И. Крепостное хозяйство в начале XIX века. По материалам вотчинного архива Воронцовых / Е. И. Индова. – М., 1955.
19. История Украинской ССР: в 10 т. – К., 1983. – Т. 4.
20. Исторические рассказы и анекдоты. Шутки, остроты, заметки, мелочи. (Записки Богуславского) // Рус. старина. – 1879. – Ноябрь. – С. 545–562).
21. Коваленко О. Б. Передмова. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард». Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадович (1860–1865 рр.) / О. Б. Коваленко, С. О. Половникова. – Чернігів, 2002. – С. 3–21.
22. Корнилов А. А. Губернские комитеты по крестьянскому делу в 1858–1859 гг. / А. А. Корнилов // Рус. Богатство. – 1904. – № 3. – С. 107–140.
23. Корнилов А. А. Очерки по истории общественного движения и крестьянского дела в России / А. А. Корнилов. – СПб., 1905.
24. Коцюнис Я. Как крестьян делали отсталыми: Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861–1914 / Я. Коцюнис. – М., 2006.
25. Крестьянское дело в царствование императора Александра II. Материалы для истории освобождения крестьян. По официальным источникам составил Александр Скребицкий. – Бонн-на-Рейне, 1862–1868. – Т. 1–4.
26. Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива / Б. Г. Литвак. – М., 1991.
27. Лядов М. Архив Д. А. Милютина и крестьянская реформа / М. Лядов // Зап. отд. рукописей Гос. библиот. СССР им. В. И. Ленина. – М., 1941. – Вып. X. – С. 91–95.
28. Ляшенко Л. М. Александр II, или История трех одиночеств / Л. М. Ляшенко. – М., 2003.
29. Мальцев В. Н. Формирование центральных органов управления Кавказом: VI временное отделение и комитет по делам Закавказского края (1842–1845 гг.) / В. Н. Мальцев // http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2007.2/448/maltsev_2007_2.pdf

30. Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II. – Берлин, 1860–1861. – Т. 1–3.

31. Материалы для статистики Полтавской губернии // Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. – Полтава, 1865. – С. 3–470.

32. *Медушевский А.* Стратегии решения аграрного вопроса в России / А. Медушевский // Отечествен. зап. – 2004. – № 1 // <http://www.strana-oz.ru/?numid=16&article=745>

33. *Милов Л. В.* История России XVIII – XIX веков / Л. В. Милов, Н. И. Цимбаев / под ред. Л. В. Милова. – М., 2006.

34. О настоящем устройстве крестьян имения Позена Московской губернии в Богородицком уезде // Журн. сельск. хоз-ва. – 1858. – № 8. – Разд. V. – С. 1–8.

35. Ответы на вопросы Комитета Г. г. Сахароваров, по Марьинскому свеклосахарному заводу, помещика М. П. Позена, Полтавской губернии Хорольского уезда, при с. Демяновке // Журн. сельск. хоз-ва. – 1855. – № 6. – С. 173–198.

36. *Павловский И. Ф.* К истории Полтавского дворянства. 1802–1902. Очерки по архивным данным / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1907. – Т. 2.

37. Письма Н. И. Греча к Ф. В. Булгарину // НЛЮ–2008. – № 91 // <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/91/gr9.html>

38. Приложения к трудам редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Отзывы членов, вызванных из губернских комитетов. – СПб., 1860. – Т. 1. – С. 785–934.

39. Приложения к трудам Редакционных комиссий по крестьянскому делу. Сведения о помещичьих имениях. – СПб., 1860. – Т. 6. Полтавская губерния.

40. *Семенов-Тянь-Шанский П. П.* Эпоха освобождения крестьян в России (1857–1861 гг.) в воспоминаниях бывшего члена-эксперта и заведовавшего делами Редакционных комиссий / П. П. Семенов-Тянь-Шанский. – СПб., 1911. – Т. 1.

41. *Слабченко М. Є.* Матеріяли до соціально-економічної історії України XIX століття / М. Є. Слабченко. – К., 1925. – Т. 1.

42. *Хок С.* Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России. 1857–1861 / С. Хок // Великие реформы в России 1856–1874 / под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М., 1992. – С. 90–105.

43. *Христофоров И. А.* «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850 – середина 1870-х гг.) / И. А. Христофоров. – М., 2002.

44. *Чернуха В. Г.* Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в. / В. Г. Чернуха. – Л., 1978.

45. *Чернуха В. Г.* Совет министров в 1857–1861 гг. / В. Г. Чернуха // Вспомогательные исторические дисциплины. – 1973. – Вып. 5. – С. 125–139.

46. *Чулков Н. П.* Русское дворянство еврейского происхождения / Н. П. Чулков // Вестн. архивиста. – 2002. – № 4–5 (70–71). – С. 294–308.

47. *Шандра В. С.* Рец. на: П. Захарченко. Розвиток права власності на землю в Україні (середина XVIII – перша чверть XX ст.). – К.: Атака, 2008. – 296 с. (Рецензія) / В. С. Шандра // Укр. іст. журн. – 2008. – № 6. – С. 219–222.

Надійшла до редколегії 09.10.2011